УДК 81'38: 811.112.2
DOI https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.3-1/25

Ковальова Т. П.
Поліський національний університет

ЯВИЩЕ ХУДОЖНЬОГО ПАРАДОКСА В ЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ БЕРТОЛЬТА БРЕХТА)

У статті на матеріалі філософських притч Б. Брехта "Geschichten vom Herrn Keuner" проаналізовано структурно-семантичні, функціональні й комунікативно-прагматичні особливості різних видів художнього парадокса. З'ясовано, що в межах однієї синтаксичної структури (речення) найчастіше реалізуються філософські парадокси, які мають стислу афористичну форму й побудовані на змістовому зіставленні елементів висловлювання, виражених контекстуальними, рідше загальномовними антонімами. У межах складного або декількох простих речень найчастіше реалізуються парадокси, побудовані на семантичній невідповідності між частинами висловлювання, що створює ефект невиправданого очікування. Характерним для парадоксів такого типу є вживання лексичних елементів, які є непередбачуваними в такому контексті, належать до віддалених поняттєвих сфер. Серед парадоксів цієї групи виокремлюються іронічні парадокси, які стають засобом створення підтексту й вираження суб'єктивно-оцінної авторської модальності. Засобами стилістичного увиразнення виступають антитеза, лексичний повтор, синтаксичний паралелізм.

На рівні структури цілого художнього твору реалізуються сюжетні парадокси, побудовані на несподіваних подієвих лініях. Засобом реалізації сюжетного парадокса слугує прийом висунення – розміщення ключових для розуміння суперечності слів у сильних позиціях тексту, підсилювально-експресивну функцію виконують різного роду повтори. У сюжетному парадоксі найбільшою мірою виявляється характерологічна функція художнього парадокса.

У діалогічному мовленні реалізується комунікативний парадокс, побудований на порушенні постулатів мовної комунікації, зокрема спостерігається недотримання максим ясності, релевантності та якості. Крім того, комунікативний парадокс ґрунтується на суперечності між прагматичними пресупозиціями, зокрема оцінними судженнями й переконаннями мовців. Комунікативний парадокс відбиває суб'єктивні погляди мовців, бере участь у створенні їхнього характерологічного портрета, а також акцентує читача на порушеній автором проблемі.

Ключові слова: *художній парадокс, парадоксальне висловлювання, сюжетний парадокс, комунікативний парадокс, філософський парадокс, характерологічний парадокс, іронічний парадокс.*

Постановка проблеми. У сучасній філології парадокс визначається не тільки як стилістичний прийом [17, с. 182], а й у ширшому сенсі як «художній прийом, що ґрунтується на суперечності загальній думці, стереотипу або умисно створеному очікуванню» [13, с. 90]. У художньому тексті парадокс виявляє потужний експресивний, образний і прагматичний потенціал, зокрема парадокс: здійснює вплив на емоційне й раціональне сприйняття мовлення адресатом, активізує процес мислення, що зрештою приводить до виявлення прихованої істини [15, с. 11]; акцентує на значущих смислових елементах тексту, стимулює пошук власних відповідей та осмислення художнього тексту в цілому [17, с. 181–182]; підкреслює не експліцитно виражені проблеми художнього твору [6, с. 200]. Парадокс виражає суб'єктивну думку автора, тому набуває особливого значення для розкриття індивідуальної картини світу письменника [5, с. 44]. Крім того, парадокс привертає увагу до культурно-історичних суперечностей певної епохи, світоглядних принципів та естетичних ідеалів окремих літературно-мистецьких течій [10, с. 189].

Вивчення парадокса лише як стилістичного прийому, що обмежується сферою функціонування висловлювання, на думку Т. В. Федосєєвої та Г. І. Єршової, ризикує бути неповним та однобоким [13, с. 90]. Поділяючи цю думку, ми вважаємо, що дослідження лінгвістичних механізмів творення художнього парадокса повинно охоплювати його вияви на різних рівнях художнього тек-

сту й проводитись з урахуванням структурних, лексико-стилістичних і комунікативно-прагматичних параметрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До актуальних наукових проблем філології належать виявлення диференційних ознак художнього парадокса, розробка типології та вивчення особливостей функціонування парадокса в поетиці окремих авторів у межах певних жанрів і літературних напрямів. Диференційними ознаками художньо-літературного парадокса, що відрізняють його від інших художніх прийомів, дослідники вважають: зображення в парадоксі діалектичної взаємодії протилежностей; розкриття істини, відтворення цілісної картини світу; несподіваність парадоксальної суперечності [13, с. 88]. До інваріантних ознак парадоксального висловлювання зараховують: наявність суперечності; одночасну реалізацію відношень тотожності й контрасту; узагальненість; неочікуване тлумачення усталеної думки [5, с. 39].

Наразі не існує єдиної загальноприйнятої класифікації парадокса, що, на думку Г. О. Денискіної, «засвідчує недостатню диференціацію та фіксованість цього поняття» [4, с. 183]. Численні підходи до класифікації парадоксів відбивають потребу чіткіше визначити саме поняття, виявити засоби реалізації парадокса на всіх рівнях художнього тексту й відокремити його від інших, подібних до нього художніх прийомів [13, с. 82]. Наведемо деякі види парадоксів.

Парадоксальні висловлювання дослідники поділяють на загальномовні й індивідуально-авторські [5, с. 41–42]. Як зазначається, загальномовні парадокси реалізуються в прислів'ях, приказках, фразеологізмах, побудованих на парадоксах, тощо. Внаслідок їх частого вживання нейтралізується несподіваність протиставлення та «стирається» суперечливість думки. Індивідуальні парадокси, які є оказіональними утвореннями, зберігають свою оригінальність і незвичність. Відповідно до тематики й очікуваного комунікативного ефекту парадоксальні висловлювання можуть бути соціальні, моральні, сатиричні, гумористичні тощо [5, с. 41–42]. Залежно від того, який стилістичний прийом лежить в основі парадоксального висловлювання, виокремлюють антитезний, оксюморонний, перифразний і каламбурний парадокс. Крім того, парадоксальні висловлювання поділяють на синтагматичні – побудовані на руйнуванні наявної у свідомості людей картини світу, й парадигматичні – зумовлені законами «асиметричного дуалізму мовного знаку», зокрема його омонімією, синонімією тощо [11, с. 111–112].

О. О. Яшина класифікує типи парадоксальних суперечностей за трьома основними ознаками – за способом синтаксичної та семантичної організації, а також відповідно до функції парадокса в художньому тексті. За функціональною ознакою дослідниця виокремлює філософський, історичний, характерологічний, сюжетний та іронічний парадокс. Водночас авторка зауважує, що між різними типами не існує чіткого розмежування, і найчастіше йдеться про їх переплетіння. З боку синтактичної побудови парадоксальні судження поділяються на такі, що реалізуються в макроконтексті (в межах цілого художнього твору), в мікроконтексті (в межах абзацу або декількох речень) і на рівні речення та словосполучення. За семантичною ознакою типи художнього парадокса класифікуються на такі, що базуються на зіставленні, протиставленні й перифразуванні відомих висловлювань [17, с. 181–186].

Відзначимо також спроби науковців розглянути парадокс з урахуванням комунікативно-прагматичних параметрів. О. В. Ємець вважає парадокс одним із виявів навмисного порушення автором художнього тексту комунікативних категорій задля реалізації комунікативного наміру [7, с. 35]. І. В. Зорницька виокремлює комунікативний парадокс як «інтенціональне створення в художньому тексті такої ситуації, за якої досягнення комунікативної цілі утруднене (але не неможливе)» [6, с. 198]. О. Л. Колесниченко визначає комунікативно-прагматичний парадокс як такий, що «виникає в результаті суперечності між компонентами комунікативного акту» [11, с. 114].

У низці наукових праць парадоксальність досліджується як маркер індивідуального стилю письменника. Так, цитовані в статті науковці досліджують парадокс на матеріалі англійської [8; 9; 10; 16]; української [3; 4; 5] та російської мов [11]. Наразі існує потреба вивчення явища на матеріалі німецької мови.

Постановка завдання. У фокусі сучасної лінгвістичної парадигми перебуває вивчення характеру взаємодії мови й мислення, тому дослідження способів вираження парадоксальної думки набуває особливої актуальності. Крім того, окреслена тематика входить до загального кола питань, які стосуються дослідження структури й семантики художніх текстів, мовних складових частин індивідуального авторського стилю. Художній манері Б. Брехта притаманне парадоксальне бачення та зображення дійсності, проте аналітичний огляд

наукового доробку виявив, що проблема функціонування художнього парадокса у творах письменника залишається поза увагою дослідників.

Мета статті – визначити різновиди парадоксів у творах Б. Брехта, проаналізувати лінгвістичні механізми реалізації парадокса, виявити специфіку функціювання парадокса в художніх творах письменника. Об'єктом дослідження є парадокс як художній прийом. Предметом дослідження виступають лінгвостилістичні й прагмакомунікативні засоби створення художнього парадокса.

Матеріалом дослідження виступають філософські притчі із циклу "Geschichten vom Herrn Keuner", написані й опубліковані Б. Брехтом протягом 1930–1956 років. Головним героєм є в багатьох смислах неоднозначна фігура пана Койнера, якого вважають найвідвертішим серед численних автопортретів письменника [19]. Як зазначає Е. Віцисла, фігура Койнера значною мірою позбавлена особистісних рис, а біографічні відомості не створюють певну ідентичність [1, с. 90]. Пан Койнер – мислитель, який ставить під сумнів усталені істини й культурні цінності, виявляє парадоксальні сторони буття.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо види парадоксів, що утворюються на різних композиційно-структурних рівнях тексту.

Парадоксальні висловлювання, які реалізуються в межах однієї синтаксичної конструкції (на рівні речення), мають виражений афористичний характер – узагальненість, завершеність думки поєднується з лаконічністю та експресивністю форми. За змістом такі парадокси здебільшого можуть бути класифіковані як філософські – в них порушуються глибинні світоглядні проблеми, переосмислюються усталені морально-етичні норми й естетичні цінності. Так, наприклад, у філософських парадоксах розкривається суперечливий характер процесу пізнання, що неминуче породжує нові таємниці *("Es ist besser… daß Unbekanntes unbekannt bleibe, als daß die Geheimnisse vermehrt werden" (Herr Keuner und der Arzt));* амбівалентність людської природи, в якій співіснують чесноти й вади *("Jeder weiß, daß die verloren sind die auf ihre Menschenwürde bedacht sind" (Über die Auswahl der Bestien);* суспільні суперечності *("Aber wo Geldhaben herrschen bedeutet, da ist herrschen nichts, was Geldstehlen entschuldigen kann" (Über Bestechlichkeit));* мистецько-філософські проблеми, зокрема діалектика зв'язку між змістом і формою *("Bei der Bemühung um die Form geht der Stoff verloren" (Form und Stoff))* [18] та інші. Специфічною рисою такого роду парадоксів є здатність функціонувати самостійно, незалежно від початкового контексту, оскільки їх зміст має універсальний характер, зрозумілий поза межами конкретного твору й історичного контексту [17, с. 182–183].

У семантичному плані парадокси такого типу найчастіше базуються на змістовому зіставленні елементів висловлювання, що виражені лексичними одиницями, пов'язаними між собою антонімічними відношеннями. Використання контекстуальних антонімів ілюструє висловлювання "*Sich zur Ruhe zu legen, ist eine Arbeit… sie soll Erfolg haben" (Herr K. und die Katzen)* [18]. На перший погляд, парадоксальне твердження «лягти відпочити – це теж робота» виявляє спільні ознаки зіставлених сутностей, якими є затрата певних зусиль, спрямованість на результат. В основі парадоксального висловлювання "*Ein Diener und ein Herrscher unterscheiden sich kaum, außer für Diener und Herrscher" (Diener oder Herrscher)* [18] лежить зіставлення протилежних понять «слуга» – «правитель», між якими, на думку автора, не існує суттєвої різниці, що вказує на складний і неоднозначний характер взаємовідносин між людьми в суспільній ієрархії. Ще одним способом творення парадоксального є зіставлення несумісних сутностей, як, наприклад, понять «самозакоханість» і «самовбивство»: "*Selbstliebe hat immer etwas Selbstmörderisches" (Liebe zu wem?)* [18]. Установлюючи несподіваний зв'язок між, на перший погляд, несумісними явищами, автор розкриває їхню глибинну суть. Увиразненню протиставлення слугує використання антитези, лексичного повтору й синтаксичного паралелізму: "*Nicht dass die Menschen verschieden sind, ist gut, sondern dass sie gleich sind. Die Gleichen gefallen sich. Die Verschiedenen langweilen sich" (Gleich besser als verschieden)* [18]. У наведеному прикладі антитеза має ускладнений характер, оскільки будується на протиставленні декількох понять «різні» – «однакові», «подобатися» – «нудьгувати».

Серед парадоксальних висловлювань виокремлюються також такі, що ґрунтуються на ефекті невиправданого очікування. Парадокс традиційно трактують не тільки як висловлювання, що суперечить наявній усталеній думці, а і як таке, що суперечить очікуваному [15, с. 9]. Як зазначає М. В. Шевлякова, ефект невиправданого очікування виникає «під час заміни звичного, «очікуваного» в певному контексті елемента на елемент низької передбачуваності», в результаті чого увага адресата зосереджується на несподіваному [14].

За таким принципом побудована значна частина парадоксів Б. Брехта.

Розглянемо приклади парадоксів, в яких початок висловлювання отримує несподіване продовження: *(1) "Ich habe bemerkt… daß wir viele abschrecken von unserer Lehre dadurch, daß wir auf alles eine Antwort wissen" (Überzeugende Fragen); (2) "Viele Fehler… entstehen dadurch, daß man die Redenden nicht oder zu wenig unterbricht" (Über Systeme)* [18]. У першому випадку вираз "*auf alles eine Antwort wissen"* (знати на все відповідь) виявляється несподіваним обґрунтуванням фактів, викладених у попередній частині речення (вчення відлякує людей). У другому прикладі неочікуваний ефект спричинено тим, що усталена норма етикету – не перебивати співрозмовника – спростовується завдяки зіставленню компонентів "*Fehler"* та *"die Redenden nicht oder zu wenig unterbricht"*. Ефект невиправданого очікування створюють також висловлювання, в яких відбувається невідповідність змісту через порушення причинного зв'язку, наприклад: *"Unrecht gewinnt oft Rechtscharakter einfach dadurch, daß es häufig vorkommt" (Rechtsprechung)* [18]. Автор замінює причину наслідком і робить алогічний умовивід: несправедливість набуває правового характеру, оскільки часто трапляється. Парадоксальність такої думки твориться також завдяки зіставленню несумісних понять *"Unrecht" – "Rechtscharakter"*.

Парадокси Б. Брехта в багатьох випадках показують ірраціональність дійсності в іронічній манері: автор надає висловлюванню форми удаваної згоди чи схвалення, тоді як істинним смислом слів стає не прямо виражене заперечення або висміювання, наприклад: *(1) "Er ist ein großer Staatsmann. Er läßt sich durch das, was einer ist, nicht darüber täuschen, was er werden kann" (Kommentar); (2) "Er [*der Elefant – *T. K.] tut etwas für die Kunst: Er liefert Elfenbein" (Herrn K.s Lieblingstier)* [18]. У першому прикладі парадокс реалізується шляхом протиставлення характеристик *"was einer ist"* і *"was er werden kann"*. Іронічного забарвлення парадокс набуває завдяки вживанню виразу *"großer Staatsmann"*: автор характеризує особу як «великого державного діяча», оскільки він здатний розпізнати, якою людина може стати, незважаючи на те, якою вона є наразі. Істинним смислом слів *"großer Staatsmann"* стає протилежний імпліцитно виражений смисл, а іронія стає непрямим способом висміювання героя автором. У другому прикладі іронічний парадокс розкриває гостро осудливе ставлення автора до винищення слонів заради отримання слонової кістки. Негативна оцінка імплікується іронічно забарвленими словами *"tut etwas für die Kunst"* (роблять дещо заради мистецтва), *"liefert Elfenbein"* (постачають слонову кістку), які удавано маскують реальний факт убивства. Вживання лексеми *"Kunst"* надає висловлюванню парадоксальності, адже викриває глибинний моральний конфлікт – вбивство заради мистецтва.

Серед засобів побудови іронічного парадокса слід виділити прийом трансформації відомих висловлювань: *"<…> trat der Sophist Sokrates hervor mit der arroganten Behauptung, er wisse, daß er nichts wisse. Man hätte erwartet, daß er seinem Satz anfügen würde: denn auch ich habe nichts studiert (Um etwas zu wissen, müssen wir studieren)" (Sokrates)* [18]. Відомий афоризм Сократа «я знаю тільки те, що нічого не знаю», який автор навмисно трактує в буквальному сенсі, отримує несподіване продовження – «адже я нічого не вивчав». Така трансформація оновлює експресивність змісту часто вживаного висловлювання, повертає йому первинну виразність і водночас слугує засобом вираження скептичного ставлення автора щодо авторитетної думки. Наступний приклад ілюструє використання прийому мовної гри: *"Wer das Wissen trägt, hat von allen Tugenden nur eine: dass er das Wissen trägt" (Von den Trägern des Wissens)* [18]. Завдяки концентрації слів і смисловому нагромадженню мовець увиразнює думку, оживляє мовлення та привертає увагу реципієнта. Зазначимо, що цей парадокс виконує також характерологічну функцію – пан Койнер абсолютизує цінність знання, ставить його вище інших якостей людини.

Розглянемо приклади реалізації парадокса в макроконтексті, на рівні структури цілого художнього твору. Насамперед йдеться про сюжетний парадокс, що базується на неочікуваних змінах подієвої лінії [17, с. 182]. Дослідники також називають цей вид парадокса ситуативним, оскільки автор створює парадоксальні ситуації, що зазвичай виявляються в несподіваному кінці тексту [8, с. 75]. Так, принцип парадокса покладений в основу сюжетної лінії оповідання *"Herr Keuner und die Flut" [18]:* головний герой, опинившись у полоні морського припливу, всупереч здоровому глузду залишається бездіяльним і сподівається на сторонню допомогу доти, поки вода не підіймається йому до підборіддя. Тільки тоді пан Койнер нарешті починає діяти, рятуючи себе самотужки. Парадоксальність ситуації підкреслюється багаторазовим повтором лексичних одиниць, які зображують пасивність героя *("Er blieb sofort stehen…*

blieb er stehen“), марні сподівання отримати сторонню допомогу *(“... gab er diese Hoffnung auf und hoffte ... gab er auch diese Hoffnung auf“).* Ключового значення набуває чотирикратний повтор лексеми *“Kahn“,* яка зазнає семантичної трансформації: до предметно-логічного значення «човен» в останньому реченні додається метафоричне значення «порятунок»: *“Er hatte erkannt, dass er selber ein Kahn war“.* Парадоксальна ситуація в алегоричній формі виражає ідею необхідності використовувати власні ресурси, бути самостійним у своїх діях.

Як зазначають дослідники, сюжетний парадокс реалізується в сильних позиціях тексту – в назвах творів, які повністю або частково суперечать змісту тексту, в кінцевих словах оповідань і в рамкових повторах ключових слів [8, с. 74]. Для прикладу розглянемо оповідання *“Das Schlechte ist auch nicht billig“* [18]. Ситуативний парадокс розгортається таким чином: пан Койнер, розмірковуючи над бідністю, забажав мати меблі, які б виглядали гірше й дешевше, ніж ті, які він мав, і доручив тесляру здерти з них лакове покриття. Проте меблі було лише зіпсовано, і пан Койнер був змушений купити нові меблі, які хоча й виглядали жалюгідно, але виявились дорожчими за старі. Зображення парадоксальної ситуації здійснюється завдяки багаторазовому повтору лексем *“schlecht“, “billig“, “armselig“,* які на семантичному плані зв’язують текст твору з його заголовком. Абсурдність ситуації реалізується в кінці твору завдяки вживанню епітета *“teuer“*, який представляє результат дій героя як повністю протилежний очікуваному: *“... seine armseligen Möbel teurer geworden waren wie die lackierten“.* В останньому реченні, яке належить до сильних позицій тексту, сюжетний парадокс доповнюється парадоксальним висловлюванням *“Zur Armut gehört nicht sparen, sondern ausgeben“,* що побудовано на протиставленні протилежних понять «економити» – «витрачати» й спростовує загальноприйняту думку про те, що поняття «бідність» обов’язково співвідноситься з поняттям «економія».

Мініатюра *“Zwei Städte“* [18] ілюструє оповідання, цілком побудоване на антитезному парадоксі. В ініціальному реченні повідомляється, що пан Койнер вважав місто Б кращим, ніж місто А: *“Herr K. zog die Stadt B der Stadt A vor“.* Проте аргументи, які наведені далі, виявляють переваги міста А щодо міста Б. Зіставлення двох міст реалізується завдяки антитезі, яка поширюється на весь текст: *“In der Stadt A <...> liebt man mich; aber in der Stadt B war man zu mir freundlich. In der Stadt A machte man sich mir nützlich; aber in der Stadt B brauchte man mich. In der Stadt A bat man mich an den Tisch, aber in der Stadt B bat man mich in die Küche“.* Створена логічна суперечність виконує характерологічну функцію – зображає героя як людину, що більше цінує відношення, сповнені простоти та ясності.

Парадоксальні висловлювання та ситуації показують амбівалентність особистості головного героя, співіснування протилежних поглядів, неоднозначність у ставленні до навколишнього світу. Так, пан Койнер хоча й вихваляє люб’язність, проте вважає найкращою ту дружню послугу, яка не вимагає великої жертви: *“Herr K. nannte diesen Freundschaftsdienst richtig, weil er keine besonderen Opfer verlangte“ (Freundschaftsdienste)* [18]. Таке ж суперечливе ставлення героя до моральної норми дотримуватися слова, не зраджувати: *“Der Denkende verrät. Der Denkende verspricht nichts, als daß er ein Denkender bleibt“ (Über den Verrat)* [18]. Проте пан Койнер фанатично дотримується домовленостей навіть тоді, коли це недоцільно й суперечить здоровому глузду. Так, попросивши в знайомого річ, герой спішить забрати її попри те, що захворів і ця річ йому не знадобиться *(“Verläßlichkeit“* [18]*).* Актуалізації характерологічного парадокса сприяє контекстуальне протиставлення лексем, що входять до семантичного поля «надійність» *(“Verläßlichkeit“, “die Ordnung der menschlichen Beziehungen“, “die Verabredung einzuhalten“, “pünktlich“)*, зі вжитою в останньому реченні лексемою «непотрібний» *(“den unnütz gewordenen Mantel“).* Прагматичний ефект посилюється завдяки стилістичному прийому висунення – розміщенню слів, що формують смислові домінанти, в сильних позиціях тексту (в заголовку, на початку й на кінці тексту).

Комунікативний парадокс реалізується в діалогічному мовленні й виявляється в порушенні основних постулатів мовної комунікації, сформульованих Г. П. Грайсом як максими кількості (повноти) інформації, якості (істинності), відповідності (релевантності), ясності (способу / манери висловлення) [2, с. 222]. Зауважимо, що недотримання постулатів спілкування цілком виправдане, адже входить у комунікативне завдання автора, має на меті допомогти читачу зрозуміти імплікації тексту, розкрити художній задум автора.

Порушення постулату ясності, манери мовленнєвої поведінки ґрунтується на двозначність, неясності смислу. Приклад цьому знаходимо в мініатюрі *“Wenn Herr K. einen Menschen liebte“* [18]. На запитання, що він робить, коли кохає людину,

пан Койнер відповідає, що робить її ескіз: *"Ich mache einen Entwurf von ihm", sagte Herr K., "und sorge, daß er ihm ähnlich wird"*. Оскільки в контексті займенник *«er»* може бути замінником обох іменників чоловічого роду *"Entwurf"* і *"Mensch"*, виникає двозначність, яку співрозмовник намагається усунути запитанням: *"Wer? Der Entwurf?"*. Всупереч очікуваному й загально прийнятим уявленням, що зображення повинно бути схожим на людину, пан Койнер вважає, що людина повинна відповідати зображенню: *"Nein", sagte Herr K., "Der Mensch"*.

Обігравання максими релевантності спостерігається в репліках пана Койнера, які часто не відповідають предмету розмови. Так, в оповіданні *"Hungern"* на запитання про батьківщину пан Койнер неочікувано відповідає, що голодувати може всюди: *"Herr K. hatte anläßlich einer Frage nach dem Vaterland die Antwort gegeben: "Ich kann überall hungern"* [18]. Хоча насправді голод йому не загрожує, цим зауваженням герой виражає свою позицію проти того, що голодують інші. Різке відхилення від теми створює певну напругу, загострює увагу реципієнта до відповіді.

Максима якості (істинності), яку, на думку В. З. Саннікова, правильніше формулювати як постулат щирості [12, с. 387], свідомо порушується в разі логічної контрадикторності висловлювань. Так, у розмові з особою, яка є противником газет *("Ich bin ein großer Gegner der Zeitungen», sagte Herr Wirr, «ich will keine Zeitungen" (Herr Keuner und die Zeitungen)* [18]), пан Койнер висловлює думку, в якій наявні одночасно як ствердження, так і заперечення, як згода, так і незгода зі співрозмовником: *"Ich bin ein größerer Gegner der Zeitungen: ich will andere Zeitungen"*. В оповіданні *"Maßnahmen gegen die Gewalt"* [18] несумісними є судження пана Койнера, який спочатку критикує насилля *("Als Herr Keuner, der Denkende, sich in einem Saale vor vielen gegen die Gewalt aussprach"),* а потім, злякавшись його, змінює свою думку на протилежну: *"Ich sprach mich für die Gewalt aus"*. Суперечливість своєї позиції мислитель пояснює так: *"Ich habe kein Rückgrat zum Zerschlagen. Gerade ich muß länger leben als die Gewalt"*. Отже, людина має бути не тільки хороброю, а й розумною: щоб боротися з насиллям, необхідно залишитися неушкодженим.

Іншим випадком обігравання постулату якості є вираження заперечення, незгоди під виглядом згоди. Так, роздивляючись картину сучасного художника, пан Койнер промовляє: *"Ein barbarisches Zeitalter, das Altertum!" ("Das Altertum")* [18]. На зауваження, що картина сучасна, герой відповідає: *"Ja", sagte Herr K. traurig, "aus dem Altertum"*. Удавано погоджуючись зі своїм співрозмовником, він ще раз повторює слово *"Altertum",* вкладаючи в нього метафоричний зміст і виражаючи своє негативне ставлення до сучасного живопису. Висловлення незгоди з позицією мовця може також проявлятись в ухилянні від відповіді. Так, пан Койнер уникає обговорення новини про теля з п'ятьма головами: *"In Amerika gibt es ein Kalb mit fünf Köpfen. Was sagst du darüber?" Herr Keuner sagte: „Ich sage nichts" (Der Denkende und der falsche Schüler)* [18]. Відмова реагувати на провокаційне запитання – стратегія протидії небажаній кооперації.

Комунікативний парадокс породжується суперечністю в прагматичних пресупозиціях, а саме дисонансом між позиціями комунікантів, їх переконаннями й оцінками: *"Woran arbeiten Sie?" wurde Herr K. gefragt. Herr K. antwortete: "Ich habe viel Mühe, ich bereite meinen nächsten Irrtum vor" (Mühsal der Besten)* [18]. Співрозмовник пана Койнера, запитуючи, над чим він працює, виходить з того, що праця спрямована на певний позитивний результат, тоді як пану Койнеру знайома інша праця – розумова, яка часто призводить до хибного результату. Парадоксальний ефект виникає через те, що іменник *«Irrtum»,* в значенні якого присутня сема «ненавмисний» *("unabsichtlich falsche Annahme"),* неочікувано співвідноситься з поняттям *«vorbereiten»,* що позначає сплановану діяльність, спрямовану на прогнозований результат *("die notwendigen Arbeiten für etwas im Voraus erledigen" (Duden).*

Неузгодженість між світоглядними позиціями комунікантів виявляється і в таких ситуаціях. Пан Койнер розуміє слова співрозмовника, з яким довго не бачився, (*"Sie haben sich gar nicht verändert" (Das Wiedersehen)* [18]) не як комплімент (пресупозиція співрозмовника), а як натяк на те, що він зупинився у своєму розвитку, що його як мислителя лякає: *"Oh!" sagte Herr K. und erbleichte"*. Пан Койнер відмовляється спілкуватися, тому що не може сказати своєму співрозмовнику нічого путнього. Для співрозмовника це привід виказати симпатію, втішити: *"Aber das macht mir doch nichts", tröstete ihn der andere' (Gespräche) [18].* Тоді як для самого героя це привід для стурбованості: *"Das glaube ich", sagte Herr K. erbittert, "aber mir macht es etwas"*. Кардинальна протилежність поглядів виявляється в застосуванні тактики «перекручування» слів співрозмовника. Так, зауваження, що певна

актриса здобула успіху завдяки своїй красі *("Sie hat neulich Erfolg gehabt, weil sie schön ist"),* пан Койнер перетворює на протилежну тезу: *"Sie ist schön, weil sie Erfolg gehabt hat" (Erfolg) [18].* Цей парадокс виникає внаслідок зміни думок і ґрунтується на обіграванні причинно-наслідкового зв'язку між явищами «краса» й «успіх». Комунікативний парадокс відбиває суб'єктивні уявлення мовців, які умисно зіставляються автором, щоб зобразити суперечливі сторони дійсності.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз дозволив виявити різні види парадоксальних суперечностей, що реалізуються в досліджуваних творах Б. Брехта, описати їх за способом синтаксичної та семантичної організації, а також визначити функції художнього парадокса в тексті. З'ясовано, що парадокси, які реалізуються в межах одного речення, мають форму афористичних висловів, наповнених філософським змістом. Основою лексико-семантичної побудови таких парадоксів є протиставлення, що реалізується здебільшого за допомогою використання контекстуальних антонімів та увиразнюється завдяки стилістичній фігурі антитези.

У межах складного або декількох простих речень реалізуються парадоксальні висловлювання, в яких спостерігається семантична невідповідність між частинами висловлювання, що створює ефект невиправданого очікування. Парадокси такого роду побудовані на вживанні лексичних елементів, які є непередбачуваними в такому контексті, що порушує семантичну сполучуваність компонентів висловлювання. Іншим способом творення парадокса виступає порушення логічного зв'язку між частинами висловлювання, зіставлення несумісних предметів чи якостей, використання прийому трансформації відомих висловлювань і прийому мовної гри. Серед парадоксів цієї групи виділяються іронічні парадокси, які стають засобом вираження суб'єктивно-оцінної авторської модальності.

На рівні структури цілого художнього твору реалізується сюжетний парадокс, який виражається у створенні парадоксальної ситуації. Прагматичний ефект посилюється завдяки стилістичному прийому висунення – розміщенню ключових для розуміння суперечності слів у сильних позиціях тексту, а також завдяки різного роду повторам, що увиразнюють зміст парадокса. У сюжетному парадоксі найбільшою мірою виявляється характерологічна функція парадокса – зображення світосприйняття героя, внутрішніх суперечностей його характеру.

У діалогічному мовленні реалізується комунікативний парадокс, побудований на порушенні основних правил мовного спілкування та на суперечності між прагматичними пресупозиціями. Обігравання постулату ясності базується на двозначності, неясності смислу; порушення максими релевантності виявляється в невідповідності висловлювання предмету розмови; логічна контрадикторність висловлювань, вираження заперечення під виглядом згоди є випадками обігравання постулату якості. Комунікативний парадокс відбиває суб'єктивні уявлення мовців, бере участь у створенні їх характерологічного портрета, а також загострює увагу адресата, змушує замислитись над порушеною автором проблемою.

Перспективами розвитку актуалізованої в дослідженні теми є детальніший аналіз прагматичного контексту реалізації парадоксальних ситуацій, зокрема вивчення механізму виникнення комунікативно-прагматичних парадоксів у результаті суперечності між компонентами комунікативного акту. На наш погляд, доцільно розглянути феномен парадокса на матеріалі й інших творів Б. Брехта, дослідити роль парадокса у створенні «ефекту очуження».

Список літератури:

1. Віцисла Е. Як же я можу розповідати кожному одну і ту ж історію? Післямова / Пер. з нім. М. Л. Ліпісівіцького. *Брехтівський часопис (Brecht-Heft) : статті, доповіді, есе* : збірник наукових праць (філолог. науки) / Ред. колегія О. Є. Бондарева, П. В. Білоус, Е. Віцисла та ін. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2013. № 3. С. 87–90.

2. Грайс Г. П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике. Москва : Прогресс, 1985. Вып.16. С. 220–223.

3. Денискіна Г. О. Парадоксальні висловлення у прозі Ліни Костенко : логічний та лінгвістичний феномен (на матеріалі роману «Записки українського самашедшего»). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство).* 2014. Вип. 15. С. 123–131.

4. Денискіна Г. О. Реалізація парадоксальності як типу мовомислення у текстах есе (на матеріалі «З мапи книг та людей: есеї» Оксани Забужко). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови.* 2014. Вип. 11. С. 182–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2014_11_42 (дата звернення: 04.05.21)

5. Денискіна Г. О. Парадоксальні висловлення: типологія, семантика, функції (на матеріалі есе Юрія Шереха (Шевельова)). *Теоретична і дидактична філологія. Серія : Філологія (літературознавство, мовознавство).* 2016. Вип. 23. С. 38–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tdff_2016_23_7 (дата звернення: 04.05.21)

6. Зорницька І. В. Типологія парадоксального: класифікація парадоксів у художньому тексті. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах.* 2012. № 26. С. 192–201. URL: http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/go/article/view/7966/9222 (дата звернення: 04.05.21)

7. Ємець О. В. Стилістичні засоби створення парадоксу в гумористичних текстах. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка.* 2010. № 51. С. 35–38. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4190/1/vip51_8.pdf (дата звернення: 03.05.21).

8. Ємець О. В. Особливості сюжетного парадоксу у художньому тексті. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2011. № 56. С. 74–76. URL: http://eprints.zu.edu.ua/5023/1/vip_56_15.pdf (дата звернення: 03.05.21).

9. Ємець О. В. Прагматичний ефект парадокса в поетичному тексті. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія.* 2011. Вип. 22. С. 25–29 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkyu_2011_22_6 (дата звернення: 04.05.21)

10. Кабіна Ю. Г. Функція художнього парадокса в англійському естетизмі (на матеріалі творів О. Вайлда). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2018. Т. 29 (68). № 4. С. 189–193. URL: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/36.pdf (дата звернення: 04.05.21)

11. Колесниченко Е. Л. Парадокс в комическом дискурсе. *Східнослов'янська філологія. Мовознавство.* 2016. Вип. 29. С. 115–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sfil_2016_29_21 (дата звернення: 04.05.21)

12. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 552 с.

13. Федосеева Т. В., Ершова Г. И. К вопросу о литературном парадоксе. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2013. № 1 (38). С. 81–90. URL: https://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-o-literaturnom-paradokse (дата звернення: 04.05.21)

14. Шевлякова М. В. Ефект обманутого очікування у структурі тексту коментуючого та оціночного типу італійської преси. *Філологічні науки/2. Риторика і стилістика.* URL: http://www.rusnauka.com/3._KAND_2007/Philologia/18841.doc.htm (дата звернення: 03.05.21).

15. Шмид В. Заметки о парадоксе. Парадоксы русской литературы : сборник статей / под ред. В. М. Марковича, В. Шмида. Санкт-Петербург : ИНАПРЕСС, 2001. С. 9–16. URL: http://ec-dejavu.ru/p/Paradox.html (дата звернення: 03.05.21).

16. Яловенко Г. Д. Стилістичні прийоми контрасту і парадоксу в оповідній прозі Оскара Уайльда. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 190–193. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/2/336.pdf (дата звернення: 03.05.21).

17. Яшина Е. А. Типология парадоксов в художественном тексте. *Проблемы филологии, культурологии и искусствоведения*. 2007. № 4. С. 181–186. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2007_4/Iashina/34.pdf (дата звернення: 03.05.21).

18. Brecht. B. Geschichten vom Herrn Keuner. URL: https://nosologoethevlc.files.wordpress.com/2013/03/brecht-geschichten-keuner.pdf (дата звернення: 05.05.21).

19. Henrichs B. Bertolt Brecht: „Geschichten vom Herrn Keuner". Frankfurt : Suhrkamp Verlag, 1971. 108 S. URL: http://www.zeit.de/1979/35/geschichten-vom-herrn-keuner/komplettansicht (дата звернення: 04.05.21).

Kovalyova T. P. PHENOMENON OF LITERARY PARADOX UNDER A LINGUISTIC ASPECT (BASED ON THE WORKS OF BERTOLT BRECHT)

The article presents an analysis of structural, semantic, functional, communicative and pragmatic characteristics of different types of the literary paradox based on the cycle of philosophical parables "Geschichten vom Herrn Keuner" by B. Brecht. It is stated, that philosophical paradoxes, most often realized within one syntactic structure (a sentence), have a short aphoristic form and are based on a juxtaposition of the elements of the statement, expressed by contextual, less often by conventional antonyms. Paradoxes, most often realized within one complex or several simple sentences, are based on a semantic incongruity between the parts of a statement, which creates the effect of defeated expectancy. Characteristic of this type of paradoxes is the usage of lexical elements, that are unexpected in the given context, belong to remote conceptual spheres. In this group of paradoxes there are ironic paradoxes, which become a means of creating implication and expressing the author's subjective evaluative modality. Antithesis, lexical repetition, syntactic parallelism serve as means of strengthening the meaning.

Story paradoxes, realized within the structure of the whole literary text, are based on unexpected storylines. Foregrounding – placing the words crucial for understanding the contradiction in the strong text positions – serves as a linguistic device for the story paradox formation, different types of repetition perform the function of expressive intensification. The characterological function of the literary paradox manifests itself to the largest extent in story paradoxes.

Communication paradoxes, realized in dialogical speech, are based on the violation of postulates of speech communication, in particular on the non-observance of the maxims of manner, relation and quality. Besides communication paradoxes are based on the contradiction between pragmatic presuppositions – the speakers' value judgements and beliefs. Communication paradoxes express the speakers' subjective opinions, create their characterological portrait and also focus the reader's attention on the problem the author touches upon.

Key words: *literary paradox, paradoxical statement, story paradox, communication paradox, philosophical paradox, characterological paradox, ionic paradox.*